

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

БІЖНИЦЯ В ЗОМЕРБЕРГУ

Зомерберг, маленьке глухе швабське місто*, має дві “слави”, зазначені в Бедекері*, — “камінь з римських часів” і “біжницю в чисто мавританським стилі”.

Камінь як камінь, нічого за собою не має окрім побожно виголошеної сторожем фрази, що се “камінь з римських часів, правдоподібно, з кріпости, як здогадується професор Бледемахер”. А що всі камені, включно до тих, які мостимо собі під ноги, переходячи через болото, або при тяжкій оказії шпурляємо на собаку, — всі походять з часів значно старших, ніж римські, тож римський час сам оден не приносить каменеві ніякої спеціальної поваги, а в усякім разі не так велику, аби йти на нього дивитися.

Але біжниця варта всякої уваги.

Се чиста романтична поемка! З такою глибокою погордою для світової тривіальности тікають від землі її струнки, граціозні колони. Такі незмірні перспективи в царство неможливого відкривають її сміло зачеркнені розкішні розети. Радістю екстази дишать білі мармори її фасади. І дивно вирізняється на тлі їх темнопурпурова пляма на білосніжнім полі — червоний, понсовий камінь, капризом будівничого вложений в центрі фасади, як зловіща краплина темної крові на білим лиці дівчини.

Сторож біжниці оповідає, як уміє, досить інтересну історію, зв’язану з сим каменем і з будовою сеї біжниці...

Коли багатий зомербергський лихвар Інгельгаймер, вмираючи, записав весь маєток на побудовання нової біжниці, розписаний був конкурс на плани, і між ріжними старшими, більше або менше голосними вже будівничими подав свій план оден молодий майстер на ім’я Марк Феґер, син майстра мулярського з Р.

Був се фантаст, поет і патріот, які тільки стрічаються в Ізраїлі давнім і новім.

Єврейський нарід, як звичайно признають, має дві душі. Одна плаче над руїнами Сіону, прислухаючися до тихого рокоту органів, розвішених над вавилонськими водами, й вимолює у Єгови світлу долю для Ізраїля. Друга, глуха й німа для всього, що не може бути взяте мірою, вагою і рахунком, формалістичними обрядами заворожує все, що відзивається до неї з-поза них, і з золота та срібла буде міцну вежу пановання над сучасним світом. Звичайний пересічний єврей шість днів на тиждень живе сею другою прозаїчною душею, і тільки сьомий віддає тому фантастичному, ідеалістичному елементові. Але бувають одиниці, які весь вік і всею істотою своєю нероздільно живуть тою першою, мрійливою й екстатичною душею, і таким був, власне, сеї молодий Марк.

Дитиною тихий і несмілий, він, затримуючи дух, слухав оповідання старих про минулу славу Ізраїля. Потім, не розгинаючи спину, сидів при непевнім світлі дня, що з узької улиці притьмением промінням падало крізь дрібні, різнокольорові шибки заґратованого вікна, і вичитував дивні дива з товстих фоліантів в темній шкірі з грубими мідяними застіжками.

Як сновида, живучи серед мрійних образів, які носилися перед ним, худий і довгий, неприкаяно блукав він, переживаючи хвилі то екстатичної радості героїчних часів свого народу, рука в руку з великими людьми зброї чи духу, — то прибитий і упокорений невимовно гіркою і гострою свідомістю упадку й пониження.

Переживання його були тим живіші й сильніші, що він з ніким не ділився ними, нікому не оповідав того, що думав, чого бажав. Що найбільше — він питав, але ніколи не розповідав. Не вводив нікого у внутрішнє царство своїх почувань і мрій, повне величних образів, які то наповняли душу радістю, близькою до божевілья, так, що вона виривалася з грудей, як птах, щоб у млі ока облетіти вселенну, — то пригнобляли її, привалюючи гранітовою скелею нудьги і безвихідного смутку.

Чим далі, одначе, тим більше сі мрійні образи втілялися для нього в форми пластичні, в елементи штуки, в різьбу і архітектоніку.

Струмка колона була для нього образом свободного, радісного пориву в повне краси і насолоди життя.

Широка і плоска арка — образом приспособлення і поневолення, невільничої резигнації й отупілості.

Низенькі пукаті пілястри, що підтримували луковату аркаду, знаменували прозаїчний елемент, занурений з головою в матеріалістичні клопоти життя, тим часом, як гостроверхі луки характеризували гармонійно урівноважені натури, що вміли віддавати світове світові і боже Богові.

З своїм альбомом під пахвою Марк блукав не раз цілими днями вузькими улицями свого рідного міста, спиняючися там перед сміло зарисованою лінією вежі, там перед незвичайно теплим тоном фігури, наданим їй несподіваними ефектами столітніх впливів вогкості й сонця.

Довгими годинами пересиджував в старій біжниці, творі славного Менахема, просторій і ясній, і слідив, як різні деталі її внутрішнього вигляду, зв'язуючися, давали певні настрої: тужного роздумування над минувшиною і сучасним життям свого народу. Туги світлої, ясної, яка не пригноблювала, а наповняла якимсь тихим спокоєм. Зовсім инакше, як вузька і темна біжниця над долішнім ринком, обвішана старими корогвами. Та переймала містичним поривом, бажанням саможертви, страждання і муки, гострої й солодкої.

З трепетним серцем закрадався він часто в католицькі церкви, наповнені таємничою мрякою, що боролася з світлом, пропущеним через мальовані вітражі, і солодким духом від кадила.

Сей солодкий, незвичайний дух, що наповняв і пересякав усю внутрішність церков, робив на нього вражіння якоїсь ворожої, облесної сили, могутньої, а злобної, що своїми чарами зводила чоловіка, вириваючи його з світлої атмосфери реального життя і пхаючи на бездоріжжя оргіастичного божевілля. Вона страшила й вабила його; і, розглядаючи пишні й надмірно яскраві образи вітражів, одноманітні статуї святих, потемнілі мальовання олтарів і багаті золочення наметів, він силкувався спіймати й відгадати сю таємничу мстиву силу, яка вміла запанувати над світом, підбити під ноги свої святу силу Ізраїля і загнати його, як прокаженного, в темні нори гетто.

В уяві його вставали страшні історії про криваві погроми й убийства та нелюдські наруги, викликані фальшивими оповіданнями про єврейські крадіжки Св. дарів і збезчещення святостей.

Розглядаючи екстатичні образи мучеників, із замилованням виписані катівські деталі їх мук, він силувався увійти в дивну психологію сеї загадкової юдаїстичної секти з її культом муки і страждання, яке вона так щедро уділювала своїм і чужим.

Коли Маркові скінчилося двадцять літ, він старим звичаєм мандрівних учеників пустився в світ з порожньою майже кишенею, але з головою, повною сміливих планів і помислів.

З убогою торбою за плечима виміряв він своєю подорожньою палічкою шляхи Німеччини, Франції й Нідерландів, ходячи пішки, де не удавалося присісти до якої-небудь фіри. Проходив мальовничі містечка й городи старої “попівської улицы”, Рену, заглядаючи до старих воронячих гнізд — замків давніх рицарських родів. Блукав по тихих, немов вимерлих, містах Бельгії й Нідерландів, по рухливих і крикливих площах полудневої Франції.

Повний брак засобів змусив його перервати подорож, не сповнивши свого гарячого бажання — побувати в Іспанії. Недоїдання і недосипання, життя впроголодь нарешті вичерпало його сили.

І він по трьох літах вернувся до родинного міста, щоб заробити трохи грошей на дальші подорожі.

Кілька літ працював він при батьку, але той даремно намовляв його, аби оженився з донькою його товариша по ремеслу, устаткувався й зайнявся, як належить, забезпеченням існування свого і своєї сім'ї. Марк не слухав. Розкішне золоте волосся на білім, як молоко, лиці його нареченої, призначеної для нього спільно їх батьками ще з дитячих літ, спокушало його також мало, як і убогий міщанський комфорт на його рідній Верхній Підвальной улиці.

Його манили нові мандрівки, нові скарби штуки, розсіяні по радісному лицю землі, що відкривають тайни своєї краси тільки витонченому оку

вірного і відданого коханця мистецтва. І, вирисовуючи плани нових крамниць і магазинів для свого батька або пробуючи різні сорти вапна, він літав гадкою далеко від сих прозаїчних занять і успіхів, якими так потішав обидві родини — свою і своєї нареченої.

Серед сих своїх праць прочув він про конкурс, оголошений жидівською громадою Зомербергу. Вона бажала чогось незвичайного для своєї біжниці та обіцяла “по-княжому” нагородити проект, який буде для тої біжниці прийнятій.

Купка лихварів і гендлярів збіжжям, вином і телятами, які ніколи не журилися ніякими справами, що виходили за тісні межі їх інтересів, тепер, коли на їх голови впав легат Інгельгаймера, раптом загорілися бажанням дати світові щось надзвичайне — щось “гідне слави ізраїльського народу”.

До грошей, визначених на сю мету Інгельгаймером, вони стали докла-дати. Додали другу суму майже так велику і розіслали по єврейських громадах Німеччини, Франції, Італії, Голландії друковані плакати, закликаючи всіх, “вибраних Господом до того” — артистів, будівничих і майстрів, аби взяли участь в тім великім ділі — звеличання Бога Ізраїля і слави, якою він вінчав свій вибраний нарід.

Довідавшись про се оголошення, Марк, як і інші місцеві майстри і артисти, пішов до рабіна побачити умови конкурсу. І коли він читав сі шумні досить незручні фрази, якими зомербергські громадяни дебютовали на новім і незвичайнім для них полі — меценатів юдейства і вістунів слави його, — Марк почув, як таємничий подув долі пролетів над ним, викликаючи разом таємничі творчі сили, що спали в нім досі.

Зрозумів, що сей лихо відбитий на сірім папері плакат відкриває перед ним нову добу в його життю. Зве його бути тим вісником слави Ізраїля, которого викликали зомербергські меценати — дарма, що вони так відмінно від нього уявляли собі ту славу.

Він читав і перечитував той плакат, поки не вивчив його весь від першого слова до останнього. Пішов потім і проходив весь той день і ніч, не пам’ятаючи, де ходив і що бачив. І коли настав другий день і відчинив свою контору реб Нухім, у котрого Марк складав свої маленькі ощадності за сі роки, Марк був уже в нього, забрав свої гроші і, вибравши дещо з свого небагатого майна, того ж дня пустився до Зомербергу, присягнувши перед старою біжницею Менахема, що не вернеться і не осяде, поки не збудує такої біжниці, котра б втілила в собі ту славу Ізраїля, яку він носив в душі своїй.

Він пробув два дні в Зомербергу, щоб оглянути місце, призначене для біжниці, та довідатися дещо про деталі конкурсу і плани громади. Не без клопотів доступив Інгельгаймерового свояка, Давида Енкаля, що верхо-

водив сею справою і напустив на себе небувалу пиху в переконанню, що тепер очі всього Ізраїля звернені на нього. Другого дня вислав лист додому, попереджаючи, аби не чекали його, бо їде в пильній справі на довгий час, і пустився в світ — у ту вітчину нової єврейської штуки, що тягла його так непереможно вже здавна, і тепер, не оглянувши на власні очі її дивних пам'яток, не обмацавши їх руками своїми, не відітхнувши тим повітрям, що навіяло їх творцям, він не вважав можливим братися до діла, яке, вже він чув, — мало стати ділом його життя або смерті.

Глибоке зворушення заволоділо ним, коли по довгій і прикрій дорозі по випалених і вилюднілих, мертвих і голих рівнинах Андалузії вступив він в зелену оазу Гранади, і на нього разом з свіжим подувом снігових верхів Сієри Невади*, разом з мурмотінням потоків, шамотінням дерев і щебетом пташок в їх чащі налетіли образи сеї другої вітчизни, де Ізраїль по довгих блуканнях ще раз знайшов захист і спочинок* і сотворив нову культуру, що оповила своєю славою його і сю землю — славою милішою і симпатичнішою, ніж колишнє палестинське пановання на крові синів Ханаана, вибитих і вирізаних до ноги згідно з велінням грізного Ягви. І, вітаючи білі вежі Альгамбри, що висунулися перед ним з-за зелених горбів, серед своїх садів, високо над розкиданим містом, Марк плакав, дякуючи Богові, що сповнив його мрії. Дав оглядати власними очима сі благословенні краї, освячені пам'яттю стільких учених, поетів і артистів, що невмирущою славою прикрасили ізраїльський нарід*.

Дні великого щастя почалися для Марка. Щастя такого глибокого, що він, поринувши в нім, стратив почуття часу й індивідуальності, розпливаючися в тих проявах краси, які окружали його.

Правда, він жив, як найбільший нуждар, ночуючи в останніх норах, або й зовсім обходячися без усякого нічного захистку. Він живився гірше від останнього зарібника, доношував свій халат, не вважаючи на його діри, що ставали все більші й ширші. Але все се було поза тими вражіннями, якими він жив.

Всі його міркування були звернені на те, щоб забезпечити собі संबідний і неперешкоджений приступ до тих пам'яток, серед яких він жив. Його вражливність була заповнена їх образами. Він кочував майже цілий рік з Гранади до Кордови, з Кордови до Севільї, до Толеда, і знов вертався нагло, коли, студіюючи, копіюючи що-небудь, раптом відчував, як котрась деталь зачіпає в його уяві цікаві созвучності перегляненого, але не досить завваженого і відчутого в подробицях іншої пам'ятки.

Цілими днями блукав він в колонадах Кордови — сім зачарованим пальмовім гаю, що закаменів в монотонних ритмічних лініях своїх листів-арок

і починав рухатися, в такт переступаючи в чарівнім хороводі й вимахуючи при кождім кроці коронами своїх колон, в міру того як Марк поступав серед нього.

Покидаючи Кордову, їхав ще раз придивитися величавій красі Джіральди, не знищеній навіть всіма змінами й додатками, поробленими на ній пізнішими руками.

Від неї знов вертався до привітного сибаритизму чарівних саль і затишних дворів Альгамбри і жадними, ненаситними очима пробігав десятій, двадцятій, сотій раз безконечну змінність її візерунків, рухливих, як калейдоскоп, вічно живих, яскравих, як розкішні тканини їх вітчизни.

І серед сього любування усею тою — вже уловленою і ув'язненою, втіленою і утриваленою красою, студіюючи і копіюючи її, переживав він хвилі божевільної радості і страху, як мати до рухів дитини в своїм лоні, прислухаючися до творчого руху своїх власних образів, що виринали з такою чисто фізичною силою і реальністю на тлі тої зовнішньої краси.

Тоді нападало на нього тривожне вагання між бажанням уловити своїм внутрішнім оком і утривалити сі нові образи, такі ще змінні й хиткі, — і страхом, щоб передчасною грубою реалізацією не перервати того творчого розвою, не зіпсувати його плоду, передчасно унявши в недостроєні ще пластичні риси.

Марк постановив не приступати до рисунків і конструкцій своїх власних образів, поки не відірветься від сеї чарівної реалізованої краси, не лишить її за собою, і на сірім тлі півночі почнуть виступати його власні образи з усею силою й виразистістю. І справді сповнив усю постанову. Коли наблизився вже час конкурсу і, зіставивши за собою панораму Іспанії, Марк обернувся лицем до сумних і сірих краєвидів краю вигнання, він почув, як з кождим кроком наперед вирисовується перед ним прекрасна пам'ятка минулої краси і слави — заповіт відродження і оновлення.

Приїхавши до тихого і нудного Зомербергу, він оселився на горіщі одного з старих і брудних домів, котрого вікно виходило просто на фронт тої будучої біжниці. Засівши в сій дірі, де не було нічого, крім дубової дошки на підставках, гладко виструганої до рисування, він забрався до утривалення тих ліній і форм, що вибігали перед ним із темряви небуття, з непогамованою силою рвучися до життя і тривкості.

Від них обгортала його радість часами така буйна і так глибоко стрясала ним, що він кидав усе й тікав куди видко, не дивлячися перед себе, як не-самовитий. Тікав — щоб його ество не згоріло в сій творчій екстазі, щоб серце не трісло від надміру раювання.

І от у день конкурсу сей "мішігене", як його встигли вже прозвати роз-важні сусіди з тої вулиці, — схудлий і зів'ялий більш, ніж коли-небудь,

протискавсь перед стіл, де засідав реб Дувід з іншими старшинами кагалу і запрошеними високоповажними знавцями. Коли він розгорнув перед ними свій картон, погірдливі й легковажні погляди, що були стріли його, засвітилися раптом іншим огнем — заінтересовання й подиву.

Шановні знавці, що звичайно вперед уже намітили собі свого “першого” кождий, — відразу признали, що сей проект нікому незнаного майстерка, без сумніву, вартий другої нагороди. А коли по довгих суперечках комісія знавців оголосила свій присуд, — уступилися на другі й треті місця проєктовані “перші”, а Марк Фегер одногосно був признаний за першого премійованого. Упередження, обіцянки, рахунки не устоялися перед красою і силою свобідного творчого пориву. Проєкт Марка був прийнятий, і йому ж поручено вести будову під наглядом зомербергських кагальників.

Се був визначний тріумф. Він відразу зробив Марка звисним і поважним. Його шанували, йому завидували. Але сам він скоро переконався, що через тріумфальну арку свого успіху він вийшов на прикру й тяжку путь. Ясні радощі творчости зісталися за ним, а перед ним стелився гіркий шлях її здійснення, і не видко було йому кінця і спочинку.

Прийнявши на себе будову, Марк скоро переконався, що став метою всіх можливих підозрінь, закидів і докорів.

Йому закидали, що він марнує публічні кошти, святий жертвований гріш викидає задля своєї амбіції, щоб імпонувати глядачеві якимсь зверхнім ефектом. Осуджували його непрактичність або неоццадність в способі робіт. Підозрівали в змові з доставцями матеріялів і виконавцями ріжних робіт.

Змучений сими несправедливими підозріннями і докорами, він незадовго скинувся ведення робіт, зіставшись при самій артистичній часті, але й се небагато помогло йому. Робочі плани, детальні проєкти, виготовлені ним, стрічалися в комітеті кагальників не тільки з дурною і недоречною критикою, але і з ріжними підозріннями. Члени комітету силкувалися відгадати укриті, потайні мотиви, які водять ним в проєктованню того, а не іншого, і “мудро” помішати його укриті рахунки.

Голови комітету — реб Дувід і Йосель Курцбіндігер неустанно гризлися між собою і втягали в сю свою боротьбу Марка.

Як не силкувався він бути на боці від сеї боротьби, все виходило, що як би він не зробив, то його гадку брала під свою оборону одна сторона і через те завзято виступала против нього друга. Нарешті через закиди, пороблені реб Дувідові і його партизанам, робота на третім році спинилася зовсім, бо партія реб Йоселя зажадала провірення рахунків і будови через спровадження осібної контролі з інших єврейських громад. Марк спочатку чекав тої контролі й продовження будови, але, побачивши, що те продов-

ження, мабуть, не наступить скоро, він покинув Зомерберг і вернувся до родинного міста.

Він почував себе розбитим і знищеним. Здавалося йому — коли б заглянути в його душу, то на тім місці, де горів колись ясний огонь творчости, тепер усе було забито грубою верствою мертвого і холодного попелу. Все вигоріло в нім.

Уступаючи намовам батьків і бажанню своєї давньої нареченої, що весь час вірно чекала його, Марк оженився з нею нарешті.

Взявся до будови домів в своїм родиннім місті, перейнявши на себе підприємство свого батька, і здобув скоро репутацію дуже практичного і зручного будівничого, невеликим коштом вдовольняючи бажанням багатих купців і негоціантів, щоб їх доми мали претенсію на артистичність — і щоб се не коштувало майже нічого. Достаток і заможність стали заглядати в вікна Маркової сім'ї, і вона була щаслива і повна надій.

Але Марк не був давнішим Марком, і той діяльний і рухливий підприємець був тільки зверхньою поволокою, холодною тінню давнього Марка.

З нудьгою і розпукою вдивлявся він в спустошені і знищені закутки своєї душі в тих хвилях, коли зверхні клопоти облишали його й давали час кинути оком у свій внутрішній світ. І він спішив зайнятися знову чимсь иншим, стороннім, щоб не бачити мерзоти спустошення в святині, де горів колись ясний огонь краси.

Так пройшло кілька років.

Зомербергська будова то рушалась, то спинялась знову в заїлих суперечках зомербергських меценатів від збіжжя і телят. Марка то кликали, то відправляли. І нарешті, одного осіннього дня він зник знову, лишивши записку, де передав свої роботи своєму помічникові на час своєї неприсутности, яка може потягнутися довго, і робив вказівки, як мали бути полагоджені різні розпочаті справи.

Його мандрівка сим разом була довша, ніж коли. Він пройшов усю Італію, перекочував за море, звидів Алжир, Туніс, Єгипет, з Танжеру перебрався до Іспанії й знову засів у ній надовго.

Але тепер його вражіння не були такі ясні й безпосередні, як давніше. Він докладніше знайомився з минувшиною сих країв, сих пам'яток. З-за їх краси і блиску виступала перед ним довга і тяжка історія насильств і обманств, повна крові і сліз, що нестертими плямами забризкували й замазували самі сі чудові форми й образи. І плями сі горіли невблаганним соромом для тих, хто вмів їх читати.

Сі безконечні колонади струмких колон, що тішать очі своєю різнородністю в однастайності — чи не розвивають вони перед глядачем сумної історії безстидних тріумфів і гірких понижень?

Сі колони, з своїми різнородними капітелями, різного каменя і походження, силоміць пригнані під одну висоту — там наштуковані, там впуцнені в підлогу, щоб їх зрівняти, — вони зібрані силою з різних святинь, перейшли через преріжні руки, поганські, християнські, єврейські, магометанські, як розмінна монета, котрою гендлюють володарі світу, здобуваючи собі силою штуку, як здобувають гроші, землі, жінок, дітей і потомків.

Найкращий цвіт мавританської творчості — салі Альгамбри* стали резиденцією архикатолицьким володарям Іспанії, і оточені чудовими образами сієї штуки, печені і ніжені ними тут, писали вони свої декрети про вигнання маврів, морисків і євреїв з їх прекрасної вітчизни, котру прикрасили вони сими невмирущими творами.

Вони вийшли й зіставили їх трофеями своїх лютих побідників і насильників, що во славу свого бога переробили кордовську мечеть і толедську біжницю — зробили їх речниками своєї слави і сили, задзвонили заграбленим золотом, і на той дзвін покірно приповзли до їх ніг мавританські і єврейські майстри, артисти, будівничі. Для тих, що ногами топтали їх славу, їх честь, їх гордість, вони здвинули своїм генієм на їх честь і славу розкішні пам'ятки. Сотворили сей чудовий стиль севільського “мудехару”, чарівні салі Альказару, портики “Дому Пілата”*, і так далі, і так далі, все на ґрунті, злитім їх кров'ю, — на тім ґрунті, з якого сі володарі, замащені кров'ю і зрадою деспоти, зганяли батьків і братів сих артистів, як негідних тут мешкати.

О, штуко, небесна красуне! Як часто буваєш ти в життю низьким продажним рабом, продажною дівкою, що віддає свою красу кождому, хто може її купити золотом, — хоч би те золото було замащене кров'ю її найдорожчих рідних і близьких...

Статуя “Віри”, якимсь католицьким штукарем поставлена замість флюгера на мавританським мінареті Севільї, поверненім на катедральну дзвіницю, крутитися з подувом вітру, — вона справді змінна, як людська віра, що переживає на свої убори старі прикраси, які вчора були поганськими, нині стали магометанськими, завтра будуть єврейськими, католицькими, протестантськими.

Але кождим разом сі прикраси своєю красою, блиском свого мистецтва будуть величати вищість тої віри чи сили, котра тепер у ній панує, — як величають у сій катедрі, що тепер католицька, а перед тим була магометанська, а перед тим — аріяньська, а перед тим, може, була святиною римською, а ще колись — фінікійською — і хтозна ще якою!..

Серед сих гірких студій і сумних рефлексій постигли Марка і вирвали з них нові відомості з Зомербергу.

За сі роки зайшли там великі переми.

Не стало колишніх верховодів кагальних. Вмер реб Дувід, зруйнований процесами з противною партією, не переживши банкрутства і продажі маєтку за претенсії, поставлені до нього за втрати й неправильності, допущені в будові біжницьі. Вмер і його ворог реб Йосель, кількома місяцями тільки переживши і не натішившись досить упадком свого суперника.

З їх смертю вигладилася потроху ворожнеча між обома партіями; відправлено будівничого, котрого взяла була партія Йоселя всупереч реб Дувидівцям, що, мовляв, підтримували Марка. Шукали Марка, аби докінчив будову. Обіцяли дати йому широку свободу, ні в чім не в'язати його артистичних замислів і планів.

І він вернувся. З дивним почуттям сидів знову в тій самій мансарді проти фронту біжницьі, розглядаючи ескізи й рисунки з минулих часів. Він наче перебирав папери людини незвичайно близької, але безповоротно страченої — і страченої наче б то з його вини.

Який щасливий він був, коли збирав сі матеріяли, коли зарисовував для себе сі рисунки — і як жаль, смертельно жаль, що він так і не зістався навік при тій роботі для себе.

Артист поти щасливий, поки як птах співає свою пісню для самого себе, не журячися аудиторією, публікою, її оцінкою, її вражінням.

Доти він єдиний пан своїх вражінь і своїх замислів, своїх артистичних переживань і своєї артистичної творчости. Доти він оцінює їх з становища їх правди і щирости, а не тим, яке вражіння вони можуть зробити на сього, другого, третього — на телятників, позбавлених крихти артистичного почуття, і лихварів, які цінять твір штуки з того становища, наскільки він може заімпонувати иншим лихварам і баришівникам, котрих поглядом вони дорожать.

Творчість для публіки, для громади — се каліцтво творчости. Оден калічиться менше, другий більше, але хто зістанеться зовсім свобідним від сього проклятого приладжування до смаку, вимогів і поглядів чужих? Хто зістанеться паном себе і не піде в службу людям?

Але громадянству треба штуки для услуг своїх, для утіхи, для того, щоб утекти від бруду й неправди життя, що грозять затопити його. І воно спокушає артиста амбіцією, славою, платою. Зваблює поколіннями, з роду в рід, вщиплюючи переконання, що чоловік творить не для себе і свого почуття краси, а для людей, для слави, для того, щоб своїми зусиллями переганяти инших артистів, бути вищим від сучасників, замінним в рядах попередників і наступників.

Нехай гине артист і його творчість на сій службі громаді, закриваючи перед нею мерзоту і порожнечу життя!

Сі гадки хвилями доводили Марка до повної апатії.

Але робоча дисципліна, кінець кінцем, перемогла сі гіркі рефлексії. Замість того щоб, скрутивши в трубку свої старі плани й рисунки, тікати знову в далекі мандрівки, він працював неухванно, завзято, зручно, талановито.

Кількома штрихами своєї нинішньої руки, далеко сильнішої й дозрілішої, вносив він нову силу і певність в хисткі й непевні замисли своєї молодости. Кількома ударами тісніше зв'язав він елементи будови спільним мотивом безжурної радості й екстазу, заложеним в сей проект, — і спинився!

В нім самім так мало сліду лишилося від тих молодечих настроїв!

Тяжко творити радість, коли джерела її до решти висохли у власній душі.

Будова поступала швидко. Комітет не мішався в артистичну сторону, віддану Маркові. Грошей було досить. Робота мармурщиків ішла швидко й успішно. І от настали часи, коли з своєї мансарди Марк міг оглядати свій твір реалізованим, як двадцять літ тому бачив його на сім місці в уяві.

Ясною радістю й непорочною чистотою блистів сей твір, втілений так, як був виношений в світлій уяві молодого ентузіяста. На нім не зіставили свого сліду ні ті завзяті, брудні й роз'ярені війни, які точилися з-за нього в зомербергським кагалі, ні тяжкі, сумні, а часом прикрі і стидкі переживання його творця, котрі так би радий був він вичеркнути з книги свого життя.

На нім не знати було поту й крові робітників, їх тяжких зусиль, їх недоїдених днів і недіспаних ночей, їх прокльонів безраднішої каторжі життя і тяжкої кормизи праці.

Радісно й легко здійснювалися з землі струмки й гладкі колони.

Горді і певні себе, спиралися на них, ступаючи в висоту, гранчасті стовбці.

Свобідно злітали з них і, еднаючися в пари, летіли зубчаті аркади.

І в екстатичнім хороводі звившись, скрутившись, стративши все з виду і свідомости, мчалися в надземні простори хвилясті лінії бані.

Так, се був чистий порив, не зв'язаний ніякими путами землі, узами страху, рахунку й турботи. Він призначавсь на те, щоб вирвати з низьких клопотів загудуканих, заклопотаних, обмерзлих синів землі, сих телятників, збіжівщиків і лихварів, і нагадати їм про інші цілі, інші завдання життя, надхнути їх радістю, вірою й певністю, свідомістю слави й величної будучности.

Маркове око привичним рухом перебігало лінії й контури будинку й переконувало його в десятій і сотій раз, що в конструкції не було помилки. Одність і стиль були витримані. Заложена ідея була віддана вірно. З сього боку Марко міг мати повне вдоволення. Але він почував себе, як почував би той, кому було доручено докінчити роботу померлого майстра і удалося викінчити її вірно і згідно з ідеями і планами померлого. Так сам він тепер був далекий від ідей і настроїв, заложених колись ним в сій будові!

Вона давала ілюзію краси свободної, радісної, безпосередньої — і закривала від очей глядача той тяжкий і гіркий процес, котрим твориться краса.

Закривала ті осаді поту зусиль і примусу, жовчи ненависти, крові боротьби і змагань, що осідають на кожному її утворі.

В очах теперішнього Марка ся біломармурова, радісна і непорочна будова — як густо заляпана була вона кривавими слізьми і потом тих праць, зусиль і боротьби, в котрих родилася й виростала!

Дарма, що струсила вона з себе сі плями і бризки і виглядає така невинна і чиста, як чудова красуня, зелеляна і прикрашена проклятою кривавою працею сотень і тисяч рабів!

Саме сей чудовий “мавританський” стиль, присвоєний єврейством як свій національний стиль, що на сій будові парадує, як символ слави Ізраїля, тріумфальний здобуток його життя — чи не символ він радше глибокого пониження ізраїльського народу?

В своїм упокоренню сей нарід забув усяку гідність і вважав се за високе щастя для себе, коли його не різали й не били систематично, а тільки зрідка і “припадком”, “через непорозуміння”.

Він тішився, коли його яко-такто толерували, вважаючи горожанином бодай третього сорту, і він, вдячний за таке милосердя, прийняв культуру ласкавих панів за свою.

Свою льокайську ліберію зробив своїм національним строем, своєю народньою святощею і поніс її через дальші віки, через дальше розсіяння!

А, зрештою, — чи тільки Ізраїль?

Чи й інші народи не поприймали, кінець кінцем, того, що накидувалося їм силоміць, огнем і мечем, насильством і наругою, і, прийнявши накинене замість свого, котре були змушені дати видерти їм з слізьми й горем, згодом несли те накинене як свою національну святощ, пишні і горді нею, і сами накидали його потім насильством і перемогою слабшим іншим?

Чи культурний здобуток народу, котрим він тішиться і чваниться як своїм найдорогшим маєтком, не являється в величезній більшості тільки гірким осадом ріжних вільних і ще більше невольних запозичень від владущих переможців — пам’яткою слабости і залежностей, пониження і упослідження, піддання і виречення?

В чарівній чаші мистецтва жовч, кров і слъози упокорення і насильства перетоплюються в чисті кристали краси. Бруд і неправда життя перетворюються в золото штуки.

Але перетворюють їх теж тяжкі труди і породові муки творчости.

Нехай твір штуки пориває загрузлу в багні життя людину в надземні простори краси й ідеї. Без сеї можности піднятися дорогою творчости або

участі в ній життя стало б безвихідною ямою, куди скидають прокажених. Але чи добре давати ілюзію, що ся творчість радісна, легка і свободна, — коли вона тяжка і волочить чоловіка по болоті, сльозам і крові?

Маркові приходили на пам'ять червоні плями на білих марморових плитах Альгамбри — плями крові, пролітої при будові, як оповідав переказ. І він вагався гадками, що краще?

Чи лишити йому свій твір ілюзією надземської утіхи красою творчости, як спасення з безвихідного бруду і пільми життя?

Чи назначити його штемпом тої тяжкої муки, в котрій родиться краса на те, щоб скинути, як непотрібну шкаралупу, знищену і розбиту душу свого творця, а тішити своїм блеском душі непричетних тій творчості?

Одного вечора, коли будова кінчилася зовсім, Марк закріпив риштування з фронтного вікна і з божевільною відвагою вилізши по нім на фронт, гострим різцем вирізав квадрат в білій мармуровій обшивці фасади і всадив туди понсову плитку порфіру.

Вона заграла перед ним, як кривава крапля на білім мarmorі фасади — як символ тої кривавої дороги муки, понижень, насильств, котрою іде і верстає свою творчу путь мистецтво.

Марк зліз і з вдоволенням оглянув з долини, з площі сю криваву пляму.

Нехай так буде! Він зіставляв її як пам'ятку мук і страждань — своїх власних і творчого людства, як своє останнє слово, звернене до людей.

І тої ж ночі, лишивши на своїм робочім столі коротке розпорядження щодо решти грошей, які лишилися йому за будівництво, і деяких подробиць останніх недокінчених деталей, він зник з Зомербергу.

Ніхто більше не бачив його по тім ніколи.

Червона пляма, полишена ним на фасаді, дуже збентежила будівляний комітет. Багато його членів було тої гадки, що Фегер, котрого бачили при сій роботі, зробив се в нападі божевілля, бо на планах його ніде не було сеї плями. Але, кінець кінцем, забобонний страх перед сим ділом людини, навіщеної якоюсь неземною силою, взяв гору, і вставлену ним порфірову плитку полишено так, як він її всадив.

І вона червоніє, як зловіща крапля темної крові на білім лиці дівчини.

Речі Посполитої та українського козацтва. Величезний вклад у знищення турецької армії під Хотиним зробили запорізькі козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним.

А як в 38-ім році під Потоцького йшов... — згадується Станіслав “Ревера” Потоцький (1579–1667) — польський воєначальник і державний діяч, у 1638–1648 рр. був воєводою Подільським. Українські землі, які входили до складу Речі Посполитої, воєводства існували до кінця XVIII ст. Воєвода поєднував адміністративну і військову функції.

с. 181... мало бути весілля отсе саме у м'ясоїд... — тобто у період, коли за православним церковним статутом дозволено м'ясна їжа; зазвичай це час після якого-небудь посту. Судячи за змістом оповідання, йдеться про час після Різдвяного посту. У селянському побуті раніше саме м'ясоїди були порою весілля.

Прийшли Маланки... — свято Маланки відзначають напередодні Нового року (31 грудня — за старим стилем, 13 січня — за новим), ще його називають Щедрим вечором, або Щедрою (Другою) кутею.

... посидимо тут і до Петрівок... — Петрів піст (у народі — Петрівка) присвячений апостолам Петру і Павлу. Закінчується завжди 12 липня, у день святкування пам'яті святих апостолів, а початок його залежить від Пасхи. Розпочинається він тоді, коли завершується пасхальне коло богослужінь, тобто через тиждень після дня Святої Тройці, у понеділок. Тому коли Великдень ранній, то й Петрів піст довгий, а коли пізній — коротший; його тривалість може бути від 8 днів до 6 тижнів.

Біжниця в Зомербергу

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 56. — Кн. X. — С. 75–88, підписана криптонімом М. З. Зберігся чистовий (з невеликими вставками) автограф твору з первісною назвою “Червона пляма”: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1. спр. 262, арк. 34–57. Саме з цим текстом працювали складачі журналу, де вперше друкувалося оповідання, для них на першій сторінці автографа запис олівцем про шрифт: “широкий корпус”. У тій же архівній справі (арк. 58–64) збереглися аркуші з журнальною публікацією твору без жодних поміток чи виправлень.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, наречки, замітки, історичні образи... — С. 338–360.

с. 183 Зомерберг, маленьке глухе швабське місто... — у сучасній Німеччині так називається гора (Sommerberg, тобто Літня гора) на околиці курортного містечка Бад Вільбад (40 км від курорту Баден-Баден), входить до гірського масиву Шварцвальд на південному заході Німеччини.

... зазначені в Бедекері... — *Карл Бедекер (1801–1859)* — німецький видавець, автор перших путівників, тому його прізвище певний час використовували як загальну назву туристичних довідників.

с. 187 ... разом з свіжим подувом снігових верхів Сієри Невади... — Сьєрра-Невада — гірський масив Іспанії, найвища центральна частина Кордільєрів з низкою вершин висотою понад 3 тис. м над рівнем моря.

... де Ізраїль по довгих блуканнях ще раз знайшов захист і спочинок... — назва “Ізраїль” вжита в розумінні “єврейський народ”, який неодноразово воював з близькими і далекими сусідами, а також потрапляв у полон. Так, з 598 по 539 рр. до н. е. в історії єврейського народу був т. зв. Вавілонський полон — збірна назва серії насильницьких переселень в Вавілонію значної частини єврейського населення Іудейського царства. Це привело до появи великої єврейської діаспори і стало поворотним пунктом у розвитку єврейської релігійно-національної свідомості. Саме тоді чимало жителів Іудеї переселилися до Іспанії. Побутує думка, що місто Гранада — адміністративний центр одноімної провінції на півдні Іспанії — була заснована саме євреями. У 929–1031 рр. єврейська община Гранади була однією з найзначніших у Іспанії. З розпадом Кордовського халіфату в XI ст. вона стала незалежним феодалним володінням, у якому євреї становили більшість населення й відігравали важливу роль в адміністративному управлінні. У 1492 р. Гранаду завоювали іспанці й був виданий указ про вигнання євреїв із Іспанії.

... сі благословенні краї, освячені пам'яттю стільких учених, поетів і артистів, що невмирущою славою прикрасили ізраїльський нарід — у християнській Іспанії євреї піддавалися постійним переслідуванням і тому привітно зустріли арабів, відомих більшою релігійною терпимістю. Навала маврів у 711 р. відкриває нову сторінку в історії іспанської культури і має назву “період злиття культур” — це час взаємного впливу мусульманської, християнської та єврейської традицій. Єврейська громада якнайкраще відповідала колонізаторським устремлінням арабських завойовників, тому араби не чинили перешкод її розвитку. Незабаром не залишилося жодної області господарського, політичного і громадського життя, де б євреї не проявили свій розум та енергію. Вони займалися землеробством, внутрішньою і зовнішньою торгівлею, ремеслами, дипломатією, медициною. Євреї були економічними, політичними і навіть військовими радниками при дворах арабських правителів. Особливо виразний слід цього періоду залишився у архітектурі.

с. 191 Найкращий цвіт мавританської творчості — салі Альгамбри... — йдеться про архітектурно-парковий ансамбль Гранади, який був урядовою резиденцією мусульманських володарів у XIII–XV ст. Палац збудували арабські архітектори. Внутрішні дворики, переходи, фонтани й басейни гармонійно сполучаються один з одним. Керамічні кахлі, різьба по каменю й дереву, вигадливі рослинні орнаменти й арабська в'язь уворюють пишне декоративне оздоблення арок, колон і вікон. Альгамбра вважається найвищим досягненням мавританської культури у Західній Європі.

Сотворили сей чудовий стиль севільського “мудехару”, чарівні салі Альказару, портики “Дому Пілата”... — мудехар — історико-регіональний стиль в мистецтві середньовічної Іспанії. Походить від назви мусульман (арабів і берберів), які підкорилися християнам у період Реконкісти (відвоювання земель у маврів, яке закінчилося у 1492 р.). Ціх мусульман називали також морискамі. У стилі “мудехар” своєрідно поєднані елементи східного і західноєвропейського мистецтва. Альказар (Алькасар) — середньовічний палац-замок у Кордові поряд з річкою Гвадалквівір. Будувався у VIII ст. за правління арабських халіфів, згодом був однією з головних резиденцій християнських монархів Іспанії. “Дім Пілата” — палац в іспанському місті Севілья, названий так тому, що він нібито є копією палацу Понтія Пілата. Збудований наприкінці XV ст., палац поєднав у собі два архітектурні стилі — “мудехар” і стиль іспанського Ренесансу. До сьогодні він є найповажанішим зразком при проектуванні палаців андалузської аристократії.

На горах

Перша публікація у кн.: М. Грушевський. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 105–111. У цій публікації зазначений час написання — 1912 рік.

Автограф невідомий.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 279–285.

с. 196 Куна буків заціліла на однім з верхів Буківця... — Буківець — гірський хребет Покутських Карпат.

Хіба красної тисини... — йдеться про тис ягідний — хвойне вічнозелене дерево родини тисових. Його деревина з чорнобурою серцевиною, важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується; використовується у меблевій промисловості, машинобудуванні, підводному будівництві. Тис ягідний у давнину був поширений на дуже великій території, та майже повністю винищений людиною через свою міцну деревину, яка до того ж має сильні бактерицидні властивості — вона вбиває навіть ті мікроорганізми, що є в повітрі. Будинок, в якому хоча б стельові балки зроблені з тиса, надійно захищений від хвороботворних інфекцій, що надзвичайно цінувалося під час масових епідемій.

...десь-не-десь заціліла купина буків чи яворів по тих Явірниках, Буківцях, Ясенових — Явірник або Яворник — гора в Карпатах, висота 1017 м. Розташована у Великоберезнянському районі Закарпатської області. Має видовжену форму довжиною близько 10 км. Схили гори Явірник в основному покриті деревами бука та явора, також є хвойні дерева. Ясеновець — гора висотою 1600 м у Міжгірському р-ні Закарпатської області.

У Святої Софії

Перша публікація: ЛНВ. — 1913. — Т. 62. — Кн. IV. — С. 1–18, підписана криптонімом М. З.

Автограф невідомий. Датуємо приблизно 1913 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 289–314.

Герої цього оповідання з часів Київської Русі (княжна Предслава, смоленський княжич), як і інших літературних творів М. Грушевського на історичні теми, — вигадані, однак сюжет розгортається на фоні ретельно виписаних достовірних історичних деталей. Зрозуміло, що в коментарі йдеться лише про реальні події та постаті.

с. 200 ... що провадив до собору — йдеться про собор Святої Софії, Премудрості Божої — Софію Київську, Софійський Собор — християнський собор у центрі Києва, пам'ятка української архітектури і монументального живопису XI–XVIII ст., одна з небагатьох уцілілих споруд часів Київської Русі. Належить до найголовніших християнських святинь Східної Європи, історичний центр Київської митрополії.

... з Старого города на Печерськ і Подол... — названі райони Києва, які є найстарішою частиною міста. Старий Київ (Старе місто, також в історичних джерелах — Верхнє місто) — історична місцевість у центрі Києва; орієнтовні межі — Андріївська церква, Володимирська гірка, Майдан Незалежності, Золоті ворота, Львівська площа. Охоплює літописні міста Ярослава, Володимира. Печерськ розташований між Липками, Кловом, Звіринцем і Дніпровими схилами. Назва — від печер Києво-Печерської лаври, заснованої в 1051 р., що існують з найдавніших часів. Почав формуватись у XII ст. як Печерське поселення довкола лаври і на місці колишнього села Берестове. Поділ — низинна частина історичного центра міста, стародавній район ремісників і річковиків. Лежить вздовж правого берега Дніпра і Київської гавані, попід горами Старокиївською, Замковою, Цекавицею і Юрковицею.

Замурована стара митрополічна брама... — йдеться про т. зв. браму Заборовського — західний (з боку Золотих воріт) парадний в'їзд до резиденції київських митрополитів на території Софійського собору у Києві, пам'ятку архітектури національного значення XVIII ст., один із найскравіших зразків українського бароко. Споруджена 1746 р. під час масштабних реставраційно-будівельних робіт на території Софії Київської, — ймовірно, архітектором Йоганом Шеделем. Замовник — київський митрополит Рафаїл Заборовський, знавець та любитель мистецтва, іменем якого і названо пам'ятку. У XIX ст. під час будівельного буму брама опинилася у глухому провулку, рівень землі біля неї підвищився на метр. Через це у 1822–1823 рр. пам'ятка була майже повністю розібрана, арка збереженого східного фасаду замурована

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ I. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ III. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.